

Міхно О. (2019) Акорди та акценти біографії Василя Сухомлинського (методичні поради для вчителя за книгою Бориса Тартаковського «Повість про вчителя Сухомлинського»). *Нова педагогічна думка*. №3. С.15–19.

УДК 373.3.015.31:929 Сухомлинський

Олександр Міхно
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник відділу
наукової реферативної та аналітичної інформації
у сфері освіти ДНПБ України імені В.О. Сухомлинського

ORCID iD 0000-0002-5271-9530

amihno@ukr.net

**Акорди і акценти біографії Василя Сухомлинського
(методичні поради для вчителя за книгою
Б. Тартаковського «повість про вчителя Сухомлинського»)**

У статті на основі розгляду змісту та історії написання твору Бориса Тартаковського «Повість про вчителя Сухомлинського» подано методичні рекомендації вчителю до уроку вивчення біографії Василя Сухомлинського. Обґрунтовано доцільність використання у ході вивчення біографії педагога акордної системи навчання, яка широко застосовувалася у 1920-х рр. У формі таблиці представлено основні акорди і акценти біографії В. Сухомлинського.

Ключові слова: Василь Сухомлинський, біографія, акордна система навчання.

В статье на основе рассмотрения содержания и истории написания произведения Бориса Тартаковского «Повесть об учителе Сухомлинском» даны методические рекомендации учителю к уроку изучения биографии Василия Сухомлинского. Обоснована целесообразность использования в ходе изучения биографии педагога аккордной системы обучения, которая широко применялась в 1920-х гг. В форме таблицы представлены основные аккорды и акценты биографии В. Сухомлинского.

Ключевые слова: Василий Сухомлинский, биография, аккордная система обучения.

Oleksandr Mikhno

***The chords and accents of Vasil Sukhomlinsky's biography
(methodical tips for a teacher after the book by B. Tartakovsky
«The Tale of the Teacher Sukhomlinsky»)***

In the article, based on the consideration of the content and history of writing the work by Boris Tartakovsky «The Tale of Teacher Sukhomlinsky», the methodical recommendations to the teacher for the lesson of studying the biography of Vasyl

Sukhomlinsky are given. It has been substantiated that the teacher should not reduce the information about the life and creative way of V. Sukhomlinsky to the biographical frame: he was born, studied, defended his thesis, published so many works, etc., since in this approach, the person is not interesting for the students. It is recommended to present the most interesting facts from the teacher's life, which will help students to imagine and capture the image of V. Sukhomlinsky in their memory through bright associations. The expediency of use in the course of studying the biography of the teacher of the chord system of teaching, which was widely used in the 1920s in vocational education, has been substantiated. It is emphasized that the best way to study the biography of a writer or a cultural and educational figure is the story of the teacher with the elements of the conversation, and in upper secondary school, an interactive lecture with the use of modern multimedia technologies. The main chords and accents of V. Sukhomlinsky's biography are presented in the form of a table that the teacher can use creatively, by reducing or supplementing it. In the course of studying the biography of Vasyl Sukhomlinsky it is recommended to use the memoirs of the teacher's daughter, Olga Vasylivna Sukhomlinskaya «My Father».

Keywords: *Vasyl Sukhomlinsky, biography, chord system of teaching.*

Постановка проблеми. Найкращим методом вивчення біографії письменника чи історичного (освітнього, культурного) діяча у школі є, на нашу думку, розповідь вчителя з елементами бесіди, а у старших класах – інтерактивна лекція з використанням сучасних мультимедійних технологій. Невиправданим вважаємо поширене нині тестування за біографічними даними, оскільки особистість шляхом тестування не розкривається, не зацікавлює учнів, а подеколи навіть навпаки – відштовхує від постаті письменника. Такий популярний сьогодні метод, як підготовка учнями доповідей (повідомлень) за задалегідь поданим планом із вказаними фактами біографії (завдання випереджувального характеру) теж, на наш погляд, використовувати недоцільно. Підготовка таких доповідей вимагає багато часу, контролю і коригування з боку вчителя, крім того, учні, як правило, використовують для підготовки власних повідомлень інформацію з мережі Інтернет (насамперед, Вікіпедії), яка зазвичай не вирізняється емоційністю, є набором розміщених у хронологічній послідовності дат, а часом є суперечливою та недостовірною. У ході вивчення біографії Василя Сухомлинського використання розповіді та лекції є оптимальним ще й з огляду на те, що сам педагог вважав слово вчителя найважливішим педагогічним інструментом, про що свідчать його численні

афоризми: «Слово — найтонший і найгостріший інструмент, яким ми, вчителі, повинні вміло доторкатися до сердець наших вихованців», «У слові акумулюються відносини між людьми, слово виявляє ідею, а ідея — стовповий корінь виховання», «Коли слово хвилює дитину своєю неповторною красою, воно назавжди запам'ятовується» (Сухомлинський, 2018, с. 80–81).

Аналіз досліджень і публікацій. Життєвому і творчому шляху Василя Сухомлинського (1918-1970) присвячено кілька художніх творів. Це, насамперед, драматична поема І. Драча «Дума про вчителя» (1976), поезії «В. О. Сухомлинському» В. Базилевського, «Вулиця Сухомлинського» В. Терена, «Видіння» Ю. Мальованого, а також прозові «Повість про вчителя Сухомлинського» Б.Тартаковського (1972), «Добротворець» І. Цюпи (1971) та ін. Серед згаданих творів виділимо повість Бориса Тартаковського, яка вирізняється як особливостями створення, так і специфікою побудови, та рекомендуємо вчителям використати цей твір у ході уроку вивчення біографії В. Сухомлинського.

Мета статті – на підставі аналізу «Повісті про вчителя Сухомлинського» Б. Тартаковського подати методичні рекомендації вчителю до уроку вивчення біографії Василя Сухомлинського.

Виклад основного матеріалу. У чинних навчальних програмах творчість В. Сухомлинського та його постать розглядається у 2-4-х та 5 класі, тому біографічні відомості не мають бути переобтяжені датами і містити інформацію та поняття, доступні для розуміння дітьми такого віку (*Видатні педагоги. В. Сухомлинський, 2016; Казка як епічний жанр, 2015*).

Наголосимо, що постать Василя Сухомлинського надзвичайно багатогранна, творча спадщина воістину невичерпна, тож у межах уроку висвітлити її у всій повноті, звісно ж, неможливо. Тому пропонуємо вчителю оригінальний принцип побудови уроку вивчення біографії, в основі якого – акордна система навчання, що виникла і широко застосовувалася у 1920-х роках. Акордна система – це своєрідний синтез предметної і комплексної систем. Від предметної системи вона взяла систематичність і визначеність

навчальної програми, від комплексної – органічний зв'язок того, що вивчається, з елементами тематичності. Навчальний матеріал за цією системою вкладався у три акорди, тобто три найважливіші підтеми. Основна мета акордної системи – дати знання з певної теми і формувати світогляд. Ця система у 1920-х роках застосовувалася у професійній освіті (*Пинкевич, 1927, с. 130–131*), а сам термін «акорд», очевидно, походить із музичної сфери. Нагадаємо, що акорд у музиці – це поєднання трьох і більше тонів, які звучать одночасно і сприймаються як ціле, тобто як щось більше, ніж сума окремих тонів.

Якщо біографію розбити на акорди, то кожен із них має складатися, як мінімум, з трьох підтем (акцентів), але їх може бути і більше. Подаємо акорди і акценти біографії Василя Сухомлинського у формі таблиці, яку вчитель може використовувати як основу своєї розповіді, конкретизуючи акценти розгорнутою інформацією. Зауважимо, що цю таблицю пропонуємо для творчого використання: вчитель може скорочувати чи доповнювати її іншими акордами і акцентами.

Акорди і акценти біографії В. Сухомлинського

Акорди	Акценти
Дитинство	дідусь Омелян (книги) і бабуся Марія (казки)
	батьки Олександр Омелянович і Оксана Овдіївна
	мальовнича природа, музика (майстерно грав на власноруч виготовленій із бузини сопілці)
Навчання	сільська школа
	вчительські інститути (Кременчук, Полтава)
	викладачі, студентський побут
Війна	поранення (1942)
	госпіталь
	Ува (Удмуртія на півночі Росії; вчитель, директор)
Педагогічна діяльність	вчитель української мови і літератури
	директор Павлівської школи (понад 22 роки, з 1948)
	науковець (кандидат педагогічних наук)
Сім'я	квартира знаходилася у приміщенні школи
	дружина Ганна Іванівна
	діти Сергій і Ольга

Педагогічна система	взаємовідносини вчителя і учнів → уроки серед природи → роль казки у навчанні і вихованні → трудове виховання → естетичне, зокрема музичне, виховання → педагогічний оптимізм (віра в учня, віра в людину) → «Школа радості» → психологічний семінар для вчителів → батьківська школа (заняття для батьків) → навчання малоздібних учнів с серйозними недоліками пам'яті → виховання культури бажань → сімейна педагогіка (основи шлюбу, сім'ї – спеціальні уроки для старшокласників) → і, зрештою, головна тема як завершальний акорд – виховання справжньої людини (етичні правила виховання справжньої людини).
Письменник	вірші (почав писати і друкуватися ще в юнацькому віці, перша публікація – у 15 років (<i>Сухомлинський, 1934</i>))
	педагогічні твори, насамперед «Серце віддаю дітям», публіцистика – численні статті у газетах
	художні мініатюри (казки, оповідання, притчі) – понад 1500
Смерть і безсмертя	Педагогічно-меморіальний музей В. Сухомлинського; шкільна садиба; місце останнього спочинку
	дослідження і використання спадщини; видання творів
	заклади, вулиці, які носять ім'я В. Сухомлинського.

Беручи за основу цю таблицю, вчителю не варто зводити інформацію про життєвий і творчий шлях В. Сухомлинського до біографічного фрейму: народився, навчався, захистив дисертацію, опублікував стільки-то праць і т.д. Зазвичай за такого підходу особистість якраз і залишається загадкою. Натомість рекомендуємо подати найцікавіші факти з життя педагога, які допоможуть школярам уявити і зафіксувати в пам'яті образ Василя Сухомлинського через яскраві асоціації. Найкращим джерелом інформації про педагога, яке в образній, доступній школярам формі розкриває особистість, є, на нашу думку, художні твори.

Борис Семенович Тартаковський (1912–1985), український письменник (писав російською мовою). Народився 2 липня 1912 р. у Києві. Закінчив Київський університет. Журналіст, учасник 2-ї світової війни. Після війни працював відповідальним секретарем української республіканської газети

«Комсомольское знамя». Автор близько 20 повістей, численних нарисів, оповідань.

Перша публікація книги «Повість про вчителя Сухомлинського» відбулася наприкінці 1972 року у Москві у видавництві «Молодая гвардия» накладом 100 тисяч примірників (*Тартаковский, 1972*). Однією з особливостей оформлення книги є наявність 24 фотографій, розміщених у спеціальній вкладці. Крім фото, ще однією особливістю книги є її структура: видання містить цікаво оформлені вставки під назвою «3 магнітної стрічки», якими розпочинається кожна з 16 глав повісті. Фактично це пряма мова Василя Сухомлинського, тобто розгорнуті цитати на теми навчання і виховання.

Для радянського часу, тим більше для подібних видань, це було нетипово, тому цей підхід цілком можна назвати новаторством. Але це не винахід Б. Тартаковського. Подібний принцип побудови публікацій, зокрема біографічних статей, нині у нас дуже популярний як у друкованих, так і в електронних публікаціях (ідеться, зокрема, про лонгрід). Прийшов цей принцип із західних країн, де почав широко використовуватися у 1960-х роках переважно у журнальних виданнях. На нашу думку, Б. Тартаковський, який як журналіст часто бував за кордоном (Греція, Бельгія, Єгипет, Індія, Італія, Туреччина, Франція та ін.), досить вдало використав цей принцип у своїй книзі.

Струнка композиція твору склалася не відразу. У робочих матеріалах Б. Тартаковського, які зберігаються у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України (ЦДАЛМУ), знаходимо варіант повісті з численними помітками письменника, закресленими і доданими рядками, вставками тощо. Не увійшов в остаточну редакцію роману і кумедний епізод з інспектором Онуфріївського районного відділу освіти В. Гарбузом, який завітав у гості до родини Сухомлинських. Він у присутності Василя Олександровича запитав у маленької Олі, чи знає вона якісь вірші напам'ять, і дівчинка почала читати свого улюбленого «Ходить гарбуз по городу...». Дорослі засміялися (*ЦДАЛМУ, спр. 54. арк. 139–141*). Ця комічна ситуація ілюструє ставлення В. Сухомлинського до гумору, про який педагог писав: «...почуття гумору

розвиває гостроту, пильність бачення світу» (Сухомлинський, 1976, с. 579). У житті Василь Олександрович любив і цінував гумор. Це підтверджує і О. Сухомлинська у спогаді «Мій батько»: «...у нього завжди була усмішка в очах... [він] любив жарти і сам умів дотепно жартувати» (Сухомлинська, 2018).

Вилучено з повісті і рядки Т. Шевченка, які цитує С. Чавдаров, говорячи про важливість визрівання педагогічних ідей. Звертаючись до Василя Сухомлинського, Сава Христофорович на підтвердження своєї думки, каже: «Пам'ятаєте –

Неначе цвяшок, в серце вбитий,

Оцю Марину я ношу.

Давно б списать несамовиту,

Так що ж? Сказали б, що брешу.

- Це із Шевченкової «Марини» (ЦДАЛМУ, *спр.* 54, *арк.* 133)

Починається повість з від'їзду В. Сухомлинського з рідного дому на навчання в Кременчук, далі вплітаються спогади про діда (його любов до читання і подаровані книги) і бабусю (розповідь казок). Оповідь розгортається перед читачем пластами (кадрами): студентські роки в Кременчуці та Полтаві, початок педагогічної діяльності вчителем-словесником, завучем, війна, поранення, госпіталь, Ува, повернення в Україну, Павлівська школа. На нашу думку, відсутність дат є перевагою, адже це художній твір.

Мабуть, кожен учитель, готуючись до уроку за книгою Б. Тартаковського, зверне увагу на якісь особливі деталі, близькі і зрозумілі саме йому. На наш погляд, промовистими штрихами до образу В. Сухомлинського є такі:

- роль дідуся і бабусі в дитинстві. У книзі вміщений епізод з дитинства Василя Олександровича, коли помер його дідусь. У спадок від дідуся Василько отримав – дві охайно перев'язані пачки книг. Онук відразу ж пригадав ті солодкі хвилини, коли дідусь читав йому книжки. Через декілька днів Василь отримав подарунок від батька – красиву скриньку. Батько власноруч змайстрував її для того, щоб син у ній зберігав дідусеві книги. Перш ніж

скласти книги у скриньку, Василько так само як і його покійний дідусь, обережно кожну гладив, нібито пестив її. У скриньку лягли повісті Івана Франка «Воа Constrictor» і «Захар Беркут», «Тарас Бульба» Гоголя, багатотомний, рідкісний у ті роки Достоевський, оповідання Короленка, вірші Лесі Українки. Обережно склавши книжки, Василько в ту хвилину відчув себе найбагатшою людиною на всій Полтавщині (*Тартаковський, 1972, с. 14-15*);

- уміння майстерно грати на власноруч виготовленій із бузини сопілці (і таких фактів, поданих у художній формі, у книзі багато, що допомагає створити цілісний образ В. Сухомлинського);

- автор дуже ретельно підійшов до тих частин книги, які розкривають, власне, становлення особистості В. Сухомлинського, адже характер будь-якої, абстрактної, людини, формування її світогляду закладаються саме в дитинстві, юності, у студентські роки. Тут чи не найважливіше значення має взаємовплив конкретної людини й зовнішнього середовища, у якому вона проживає (спілкування, лекції вчителів, товариські взаємини, родинні зв'язки, одруження);

- вплив війни з її жахами, перебування в госпіталі остаточно утвердили В.Сухомлинського в переконанні, що життя – найбільша цінність, остаточно ствердилися його педагогічні ідеї і бажання втілити їх (зокрема йдеться про уроки мислення на природі, які він почав проводити ще в перші роки вчителювання);

- духовний світ головного героя «Повісті...» представлено назвами книжок, історичних подій, іменами, цитатами. Класики педагогічної думки, української, російської, західноєвропейських літератур (особливо німецької), видатні історичні постаті, філософи, психологи, вчені, народна пісня, віршовані рядки Тараса Шевченка і Лесі Українки – все це свідчення ерудиції персонажа, джерела його духовної наснаги. Леся Українка та її поезія згадується кілька разів, а рядки з вірша «Contra spem spero» стали назвою першої частини повісті - «На гору круту крем'яную»;

- увесь зміст повісті показує значущість мрії для наукових (педагогічних) відкриттів.

Учитель може зазначити, що вірогідно письменник свідомо вилучив з кола знайомих героя осіб, які посилили б його українськість і вивели громадську активність за прийнятні рамки. Скажімо, у Павлиші жив поет І. Шевченко, який починав шлях у літературі у 1920-х рр., 1962 р. до нього на ювілей приїжджали П. Усенко і Д. Косарик, він якийсь час очолював батьківський комітет у Павлиській школі; в Олександрійському педучилищі викладав літератор С. Гончаров, який дружив свого часу з багатьма представниками «розстріляного відродження»; за допомогою краєзнавця І. Красюка, що розшукав невідомі документи про П. Ніщинського, В. Сухомлинський діставав дореволюційні книги з педагогіки (Ткаченко, 2014, с. 316). Листувався В. Сухомлинський і з О. Гончарем.

Найцікавіше і найцінніше в цій книзі – те, що Василь Сухомлинський постає з повісті як людина. Про зроблене В. Сухомлинським ми знаємо чимало і намагаємося осягнути його спадщину, а от осягнути людину – це найцікавіше, та, мабуть, цілком і неможливо. Але книга допомагає наблизитися до розуміння особистості В. Сухомлинського. З повісті він постає не просто як видатний педагог, яким його всі звикли сприймати, а передусім як людина, з її переживаннями, тяжіннями, цілями, спрямуваннями, особливостями вдачі тощо. Друге видання повісті відбулося у 1983 р. в київському видавництві «Дніпро» накладом 65 тис. примірників (Тартаковський, 1983).

Пам'ять – жива річ. Щоб вона продовжувала жити, кожне покоління має зберігати її і вкладати в неї нове життя! Нам ще належить осмислити морально-інтелектуальну спадщину павлиського вчителя, яка ввібрала провідні тенденції розвитку педагогічного процесу майбутнього. І одним із шляхів цього осмислення у нових аспектах, з нових поглядів, за новими підходами є залучення творів художньої літератури та інших видів мистецтва, присвячених В. Сухомлинському.

Розпочати розповідь (лекцію) вчитель може із зачитування спогаду доньки педагога Ольги Василівни Сухомлинської «Мій батько» (Сухомлинська, 2018). Такий прийом відразу наблизить В. Сухомлинського до школярів, дасть змогу учням відчутти, що педагог – це насамперед людина, батько, сім'янин, зрозуміти цінність родинних зв'язків. Далі доречним буде поставити учням запитання: «А який ваш батько? Щоб ви сказали іншим про нього? Чи є у вашого тата щось спільне з Сухомлинським-батьком?» (як варіант, відповіді на ці запитання можуть бути у вигляді есе, яке учні напишуть або наприкінці уроку, або ж удома).

Читаючи книгу, вчителю варто враховувати час її написання і публікації – початок 1970-х – і неминучі для тієї доби ідейні догмати, втілені у штампах «комуністичне виховання», «радянська батьківщина», «соціалістичне суспільство» тощо.

Розповідаючи учням про дитинство В. Сухомлинського, вчитель наголосить на важливій ролі дідуся Омеляна і бабусі Марії у вихованні Василька, зокрема розповість про залюбленість дідуся у читання та про подаровані онуку книги, про казки, які розповідала бабуся і які запам'яталися на все життя. Дитячі захоплення малого Василя педагог висвітлить через його любов до музики, уміння майстерно грати на власноруч виготовленій із бузини сопілці.

Пропонуємо вчителю акцентувати увагу учнів на тому, що книгою життя для В. Сухомлинського була всім доступна, але не всім однаково зрозуміла українська пісня, народна казка, рідна і зарубіжна література (особливо німецька), мальовнича українська природа.

Цікавою для школярів може бути інформація про міста, де навчався Василь Сухомлинський (Кременчук і Полтава), та про його студентський побут. Зокрема, у «Повісті...» є розділ «Бенкет», який описує «врочистий» обід у день отримання студентами стипендії. На столі – стакани з чаєм, на тарілці та кількох аркушиках із зошита в косу лінію - шматки кінської ковбаси, тоненькі

шматочки сала, нарізаний оселедець з цибулею, цукерки «подушечки» і шматки свіжого чорного хліба (*Тартаковський, 1972, с. 27*).

Тема педагогічних ідей та значення педагогічної спадщини В. Сухомлинського малодоступна учням молодших класів, але розповідь про уроки мислення серед природи, про походи вчителя і учнів до лісу, про облаштовану спільно з учнями печеру у великому яру за селом, про скляний будиночок (шкільну теплицю), про Сад Матері, кімнату Казки та ін. допоможуть молодшим школярам уявити, яким вчителем був Василь Олександрович.

Зацікавить учнів і те, що В. Сухомлинський з дружиною Ганною Іванівною та двома дітьми – Ольгою і Сергієм – мешкав прямо у школі, де знаходилася його квартира, яка зараз є меморіальною частиною музею педагога. Можна розповісти і згаданий вище кумедний епізод з інспектором відділу освіти В. Гарбузом, який стався саме в цій квартирі. Такі відомості, доступні для розуміння і водночас цікаві дітям, демонструють суто людські якості педагога.

Інтерес школярів викличе й інформація, що В. Сухомлинський спеціально для них написав понад півтори тисячі казок та оповідань і всіляко заохочував учнів Павліської школи самим писати казки, які потім об'єднувалися у збірники (тут вчителю або учню доречно зачитати одну з художніх мініатюр).

Завершити біографію В. Сухомлинського можна розповіддю про місце останнього спочинку педагога – на пагорбі за кількасот метрів від школи, якій він присвятив усе своє життя. До речі, чимало цікавих фактів з біографії В. Сухомлинського, до того ж викладених у хронологічній послідовності та цікавій формі, можна почерпнути зі статті О. Сухомлиської «Василь Олександрович Сухомлинський – наукова біографія» (2012).

Всю інформацію про життєвий і творчий шлях педагога варто супроводжувати візуальними матеріалами (види Павлиша, фото квартири Сухомлинських, пам'ятника на могилі педагога), яких достатньо в мережі Інтернет.

Насамкінець вчитель наголосить, що постать Сухомлинського – це органічна єдність, взаємовплив і взаємозбагачення талантів Сухомлинського-вчителя і Сухомлинського-вченого.

Домашнє завдання вважаємо необов'язковим при вивченні біографії педагога. Краще замінити його якимось видом роботи безпосередньо на уроці, наприклад, мультимедійною презентацією «Василь Сухомлинський: фотоакценти» – демонстрацією фотографій педагога з коментарями і обговоренням.

Висновки. Таким чином, запропонований спосіб ознайомлення школярів з біографією В. Сухомлинського у формі акордів і акцентів сприятиме створенню «ефекту присутності», коли завдяки добре підготовленому, вдало підбраному та чітко структурованому матеріалу школярі відчують «присутність» педагога як близької і цікавої їм людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Видатні педагоги. В. Сухомлинський (2016). Я люблю Україну: програма курсу українознавства за вибором для загальноосвітніх навчальних закладів (1–4 класи) / М. І. Чабайовська, Н. М. Омельченко, М. І. Кальчук. *Початкова школа*. № 9. С. 39–48.

Казка як епічний жанр (2015). *Програма факультативного курсу для учнів 5-х класів загальноосвітніх навчальних закладів. Навчальні програми для викладання предметів варіативної складової навчального плану. Українська література*. Чернівці. С. 4–20.

Сухомлинська О.В. (2012) Василь Олександрович Сухомлинський – наукова біографія. *В.О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів* / упоряд.: О.В. Сухомлинська, О.Я. Савченко. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». С. 14–24.

Сухомлинська О. (2018) Мій батько. *Освіта України*. №39. 8 жовтня. С. 9.

Сухомлинський В. (1934). Далекосхідна [Літературні спроби]. *Піонерія*. №5–6. С. 45.

Сухомлинський В. О. (1975) *Вибрані твори: в 5 т. Т. 1. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості; Духовний світ школяра; Методика виховання колективу*. Київ: Радянська школа. 654 с.

Василь Сухомлинський (2018). *Афоризми*. / Педагогічний музей України; [укладач О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Київ: ПМУ. 104 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 5).

Пинкевич А. П. *Советская педагогика за десять лет (1917–1927)*. М.: Работник просвещения, 1927. 145 с.

Тартаковский Б. С. (1972) *Повесть об учителе Сухомлинском*. Москва: Молодая гвардия. 272 с. [тираж: 100000 экз.].

Тартаковский Б. С. (1983) *Повесть об учителе Сухомлинском; Смерть и жизнь рядом: Повести*. Киев: Днипро, 1983. 408 с. [Тираж: 65000 экз.].

Ткаченко Р. (2014) В. Сухомлинський у повісті І. Цюпи «Добротворець». *Питання літературознавства: наук. зб.* Чернівці: ЧНУ. Вип. 89. С. 309–318.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАЛМУ). Ф. 505. Оп. 1. 201 Справа. 1944–1975 рр.